Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год

383. Прачытайце. Дакажыце, што гэта тэкст. Раскажыце пра гісторыю ўзнікнення назвы «Беларусь» і паходжанне беларускай мовы.

З Полацкам і полацкай зямлёй звязваюць гісторыкі паходжанне назвы «Белая Русь», якая ўпершыню была ўжыта ў Іпацьеўскім летапісе ў апавяданні пра жаніцьбу польскага караля Казіміра Вялікага з дачкой вялікага князя літоўскага Гедыміна Ганнай пад 1325 годам. Польскі храніст Ян з Чарнкова называе ў «Хроніцы Польшчы» горад Полацк «крэпасцю Белай Русі». Назва «Белая Русь» у часы Скарыны азначала ўсходнюю зону рассялення беларускай народнасці. «Падзвінне» і «Прыдняпроўе» ўжываліся рэдка, часцей маладая народнасць называла сябе «языком русским», а людзі з заходніх яе тэрыторый — ліцвінамі *(Паводле У. Калесніка)*.

Якія словы ў тэксце напісаны з вялікай літары? Што яны абазначаюць? Раскажыце аб правапісе вялікай літары.

384. Прачытайце. Дакажыце, што гэта тэкст. Вызначце яго тэму, адрасата і мэтанакіраванасць. Да якога стылю належыць тэкст?

Яўхім Карскі і яго «Беларусы»

1 студзеня 1861 года ў вёсцы Лаша пад Гроднам нарадзіўся чалавек, якому было наканавана лёсам стаць заснавальнікам беларускага мовазнаўства і літаратуразнаўства, увайсці ў гісторыю навукі (і не толькі беларускай) вядомым этнографам, фалькларыстам, палеографам*.

Яўхім Карскі напісаў больш за 700 прац па славістыцы, беларусістыцы і русістыцы. Але найбольшую вядомасць вучонаму Я. Карскаму прынесла яго фундаментальная трохтомная праца

Правообладатель Национальный институт образования

«Беларусы» (1903—1922), што складаецца з сямі выпускаў і з'яўляецца свайго роду энцыклапедыяй[л] беларусазнаўства.

Увогуле «Беларусы» — найважнейшае дасягненне еўрапейскай славістыкі пачатку XX стагоддзя ў вывучэнні і даследаванні беларусаў як нацыі. Я. Карскі ўпершыню навукова абгрунтаваў самабытнасць беларусаў як асобнага славянскага народа *(«ЛіМ»)*.

Вызначце спосаб сувязі сказаў у тэксце. Назавіце сродкі сувязі і асноўныя прыметы тэксту.

Выпішыце з тэксту навуковыя тэрміны, паспрабуйце раскрыць іх значэнне.

Часціны мовы — гэта групы слоў, якія маюць агульнае сэнсавае значэнне, марфалагічныя прыметы і выконваюць у сказе пэўную сінтаксічную ролю.

385. Запоўніце табліцу адпаведнымі назвамі часцін мовы і прыкладамі.

<table>
<tr><th colspan="5">Часціны мовы</th></tr>
<tr><th colspan="3">Самастойныя</th><th rowspan="2">Службовыя</th><th rowspan="2">Выклічнік</th></tr>
<tr><th colspan="2">Зменныя</th><th>Нязменныя</th></tr>
<tr><th>Скланяюцца</th><th>Спрагаюцца</th><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

386. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Дайце тэксту загаловак.

У адным з мінскіх паркаў над кронамі маладых дрэў узвышаецца бронзавы хлопчык з вялікай гранатай ва ўзнятай руцэ. Граната — не супрацьтанкавая, звычайная РДГ, аднак яна і сапраўды вялікая ў хлопчыкавай руцэ, і гэта адразу кідаецца ў вочы.

Правообладатель Национальный институт образования

Па суровым законе мужнасці граната гэта была апошняя: з ёю маленькі партызан кінуўся на ворагаў і разам з імі падарваўся.

У хлопчыка была сястра. Калісьці разам з ёй хлопчык пайшоў у партызаны. Пасля таго як фашысты змардавалі іх маму. Дзяўчынка, ціхая беларуская скромніца, адмарозіла ў разведцы абедзве нагі, і гэтыя быстрыя, спрытныя ножкі лекар ампутаваў у зямлянцы звычайнай пілою.

Хлопчык з гранатай — гэта піянер Марат Казей, якому праз дваццаць гадоў нададзена званне Героя Савецкага Саюза. Сястра яго, настаўніца Арыядна Іванаўна, стала Героем Сацыялістычнай Працы.

Гэта дзеці толькі адной беларускай сям'і. Падобных прыкладаў з нашай ваеннай гісторыі можна было б прывесці нямала.

Разам з дарослымі ў партызанскіх атрадах — як ні трывожна, як ні балюча гучыць — змагаліся і дзеці, больш за дваццаць пяць тысяч беларускіх дзяцей *(Паводле Я. Брыля)*.

Назавіце злучнікі, што ўжыты ў тэксце.

Вызначце прыслоўі як члены сказа, а таксама прыназоўнікі. Назавіце разрад лічэбнікаў з тэксту.

Знайдзіце фразеалагізм у тэксце і вызначце, якім членам сказа ён з'яўляецца. Раскрыйце яго значэнне.

Напішыце падрабязны пераказ тэксту.

387. Выкарыстоўваючы табліцу, раскажыце пра агульнае значэнне самастойных часцін мовы. Выказванне дапоўніце прыкладамі.

Часціна мовы	Агульнае значэнне	Прыклады
Назоўнік	прадметнасць	*лес, радасць*
Прыметнік		
Лічэбнік	лік, колькасць прадметаў, парадак пры лічэнні	
Займеннік	указвае на ... , але не называе іх	
Дзеяслоў		
Прыслоўе		

Правообладатель Национальный институт образования

388. Раскажыце пра марфалагічныя прыметы часцін мовы. Карыстайцеся наступным планам.

Марфалагічныя прыметы часцін мовы

1. На якія дзве групы дзеляцца марфалагічныя прыметы часцін мовы?
2. Назавіце пастаянныя прыметы самастойных часцін мовы.
3. Якія зменныя прыметы часцін мовы вы ведаеце?
4. У якіх часцінах мовы ёсць нязменныя словы і формы?
5. Раскажыце пра формы дзеяслова.
6. Назавіце састаўныя формы часцін мовы.
7. У чым адметнасць службовых часцін мовы?

389. Прачытайце. Вызначце тып і стыль тэксту. Падрыхтуйцеся да запісу тэксту пад дыктоўку.

Падрыхтоўка да падарожжа

Трэба памятаць, што вандроўка — справа **сур'ёзная**, а без навыкаў можа стаць проста небяспечнай. Рыхтавацца да яе трэба грунтоўна: нават некалькі рэчаў, пакінутых у спешцы дома, могуць выклікаць пасля вялікія цяжкасці. А таму лепш за ўсё загадзя зрабіць спіс, па якім потым можна спакойна складаць свой заплечнік[сл]. І не забудзьцеся ўнесці ў яго ежу, герметычна* запакаваныя запалкі, сцізорык, посуд, спальнік, цёплае адзенне, зменны абутак і хаця б адну сякеру на ўвесь гурт — без гэтых рэчаў вы проста не абыдзецеся. І паклапаціцеся пры гэтым, каб усё разам можна было несці на сваіх плячах.

Абавязкова праверце свой заплечнік на трываласць, а таксама вазьміце з сабой іголкі і тоўстыя ніткі: падчас вандроўкі адарваная лямка можа стаць сапраўднай катастрофай.

Трэба ведаць: каб засцерагчыся ад мазалёў, ісці ў вандроўку ў новым абутку — недапушчальна! *(Я. Стакіловіч)*.

Як вы думаеце, чаму ў першым сказе выдзелены прыметнік стаіць пасля назоўніка?

Дзеяслоўныя формы якога ладу пераважаюць у тэксце? Чаму? Разбярыце апошні сказ па часцінах мовы і членах сказа. Якую сэнсава-стылістычную ролю выконваюць у тэксце прыслоўі?

Правообладатель Национальный институт образования

390. Адкажыце на пытанні.

1. Словы якіх часцін мовы з'яўляюцца членамі сказа, а якіх — не з'яўляюцца?

2. Словы якіх часцін мовы могуць быць усімі членамі сказа?

3. Якую сінтаксічную ролю выконваюць словы службовых часцін мовы?

391. Прачытайце тэкст. Вызначце тып маўлення. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы.

Паўночнае ззянне

Неяк увечары прыйшоў тата і сказаў:

— Хутчэй апранайцеся і пойдзем глядзець паўночнае ззянне. Сёння яно вельмі яркае.

Мы выйшлі з дому. Усё неба палала агнямі. Мне здавалася, што мы трапілі ў чароўную казку. Неба было зусім нізка над намі і такое яркае, прыгожае. На ім звіваліся вялізныя агністыя змеі. Дзівосныя волаты-птахі луналі над зямлёй, узмахваючы сваімі пурпуровымі крыламі. І якіх тут толькі не было агнёў! Зялёныя, аранжавыя, ружовыя, жоўтыя, блакітныя — ды ўсіх і не пералічыш. То ўсе яны збіраліся ў каляровы букет, то адзін з іх вырываўся і з канца ў канец перасякаў усё неба, то ўсе разам яны раскрывалі над намі свой шматкаляровы агністы парасон, то ўтваралі раптам гіганцкую заслону, якая злёгку[ф] калыхалася.

А навокал ляжалі белыя снегавыя прасторы, па якіх палахліва прабягалі фантастычныя цені. І так было ціха-ціха, нібы ўся зямля раптам заснула.

Мы, як зачараваныя, не маглі адарваць вачэй ад расквечанага жывымі фарбамі неба *(Я. Бяганская)*.

Выпішыце з тэксту прыслоўі і падбярыце да іх сінонімы. Якую сэнсава-стылістычную ролю выконваюць у тэксце прыслоўі? Назавіце словы службовых часцін мовы, ужытых у тэксце.

Выпішыце словы: а) у якіх вымаўленне не адпавядае напісанню; б) не супадае колькасць гукаў і літар.

Правообладатель Национальный институт образования

392. Прачытайце тэкст, вызначце яго тып, стыль і жанр.

Бананавы гай

Машына спынілася каля бананавага гаю. Мы ідзём па вузкай сцежцы. Сярод вялізных, нібы падраных, лістоў вісяць над намі цяжкія гронкі жоўта-зялёных пладоў.

Адны называюць участак, дзе мы знаходзімся, гаем, другія — лесам, а трэція — плантацыяй. Апошняя назва здаецца найбольш правільнай, бо тут растуць не дзікія, а культурныя бананы, пасаджаныя і вырашчаныя чалавекам.

Апрача таго, банан зусім не дрэва, а... трава. Хоць банан з выгляду і падобны да дрэва, але ў сапраўднасці з'яўляецца, паводле ўсіх вызначэнняў батанікі, «шматгадовай травападобнай раслінай з тоўстымі караняплодамі».

Першапачатковая радзіма банана — Паўднёва-Заходняя Азія, а цяпер ён распаўсюджаны ва ўсіх трапічных краінах свету. На плантацыі, па якой ідзём мы, бананы растуць густымі радамі. На адзін гектар зямлі прыпадае каля дзвюх тысяч раслін. Вялізныя лісты банана, па тры-чатыры метры даўжынёй, унізе так пераплецены між сабой, што нагадваюць ствол вышынёй да дзесяці метраў.

Мучністы банан займае нароўні з рысам вельмі значнае месца ў харчаванні насельніцтва Заходняй Афрыкі. Яго ядуць і вараным, і смажаным, як у нас бульбу. Фруктовы банан, больш салодкі і араматны, ідзе галоўным чынам на экспарт *(В. Вольскі)*.

Знайдзіце ў тэксце агульнаўжывальныя словы, тэрміналагічную лексіку, запазычаныя словы.

Назавіце лічэбнікі, ужытыя ў тэксце, дайце ім характарыстыку. Як выражаецца прыблізная колькасць?

Выпішыце злучнікі, дайце ім характарыстыку.

Запішыце адзін з абзацаў і падкрэсліце ўсе словы як члены сказа.

393. Прачытайце. Вызначце тэму і асноўную думку, стыль і тып тэксту.

Слуцкія паясы

Сёння яны ўпрыгожваюць самыя вядомыя музеі Лондана і Парыжа, Варшавы і Кіева, Масквы і Нью-Ёрка. Вельмі багаты

Правообладатель Национальный институт образования

і каштоўны збор гэтых дзівосных вырабаў захоўваўся таксама ў Мінску, але ў гады Другой сусветнай вайны рабаўнікі вывезлі яго за межы Беларусі. Таму ў нашай краіне засталіся толькі чатыры поўныя слуцкія паясы: два знаходзяцца ў Музеі старажытнабеларускай культуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, па адным — у Дзяржаўным музеі гісторыі і культуры і Мінскім абласным краязнаўчым музеі. Глядзіш на іх, і міжволі згадваецца ранішні расяны луг, што пад першымі сонечнымі промнямі ажно зіхаціць, пераліваецца ўсімі колерамі вясёлкі. А на памяць адразу прыходзяць радкі з цудоўнага верша Максіма Багдановіча «Слуцкія ткачыхі»:

Ад родных ніў, ад роднай хаты
У панскі двор дзеля красы
Яны, бяздольныя, узяты
Ткаць залатыя паясы.

З сівой даўніны і на працягу доўгіх стагоддзяў ткацкі станок надзейна служыў людзям. З пакалення ў пакаленне передаваліся таямніцы ткацкага майстэрства, і ўрэшце нялёгкая праца ператварылася ў высокае мастацтва. Сведчанне таму — створаныя пад сялянскімі стрэхамі і ўпрыгожаныя спрадвечнымі ўзорамі-замовамі абрусы, дываны, ручнікі і, вядома ж, паясы, якія нашы продкі лічылі ці не галоўнаю аздобаю ў вопратцы. Сяляне, праўда, насілі ваўняныя ці льняныя апаяскі, а магнаты і заможная шляхта падпярэзваліся паясамі з залатою ці срэбнаю асноваю, прывезенымі з далёкіх усходніх краін.

Каб задаволіць патрэбы пакупнікоў, князі Радзівілы заснавалі ў 1736 годзе ў Слуцку мануфактуру, якая дасягнула росквіту толькі праз дваццаць гадоў.

На самай справе ткалі славутыя слуцкія паясы не дзявочыя, як напісаў паэт, а дужыя мужчынскія рукі. Бо гэты занятак, акрамя цярплівасці, вымагаў і нямала сілы. Дарэчы, спрактыкаваны майстар за год мог зрабіць каля дзесяці паясоў. У шырыню яны мелі да сарака сантыметраў, а ў даўжыню — больш за два метры. Асабліва каштоўным было тое, што на вырабах амаль не сустракалася падобных узораў.

Правообладатель Национальный институт образования

У сярэдзіне XIX стагоддзя мануфактура ў Слуцку перастала існаваць, пакінуўшы нам, нашчадкам, казачныя паясы-вясёлкі *(Паводле У. Ягоўдзіка)*.

Растлумачце правапіс уласных назваў. Якую сінтаксічную ролю выконваюць злучнікі ў тэксце? Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў адным з абзацаў тэксту (на выбар).

Падрыхтуйцеся да вуснага пераказу тэксту. Дапоўніце выказванне новымі звесткамі.

394. Прачытайце. Вызначце адрасата і асноўную думку верша. Якія часціны мовы ўжыты ў тэксце? Вызначце іх сэнсава-стылістычную ролю.

Сынам

Пераймiце
Працавітасць **дзедаву**,
Сілу прадзеда,
Умельства **прадзеда**,
Мудрасць і паэзію бабулі
І яе святую дабрыню.
Бацькаву ашчаднасць
І пяшчоту...
Але дзе, калі,
на чым, скажыце, —
На вячэрніх зорах
ці... на жыце
Згаварыць **прабабчыну** замову:
Родныя, аддана беражыце
Край — жыцця і вернасці аснову;
Зберажыце вечнасці крыніцу —
Нашу,
беларускую,
мову.

Н. Загорская.

Растлумачце ўтварэнне выдзеленых слоў.

395. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Часціны мовы».

Правообладатель Национальный институт образования